

Limbă și identitate națională.

Cazul României în a doua jumătate a secolului al XIX-lea

Cătălin Turliuc

Unul din pilonii în jurul căruia se construiește identitatea națională de factură modernă este, fără îndoială, limba. Această aserțiune este aproape axiomatică pentru arealul geopolitic căruia îi aparținem și, în același timp, se aplică în marea majoritate a cazurilor în care tranziția de la popor la națiune este identificabilă ca proces istoric finalizat. Desigur, sunt și excepții notabile, dar ele nu fac decât să întărească regula potrivit căreia, în modernitate, identitatea culturală se află într-un raport relativ strâns cu cea politică. Ideea de națiune s-a afirmat în conștiința modernă prin două reprezentări fundamentale și, cel mai adesea, complementare: națiunea ca unitate și proiect politic și națiunea ca unitate culturală. Această viziune poate fi ușor identificabilă în scrierile mai vechi și mai noi ale celor care au studiat fenomenul național cu întreaga sa suită de manifestări. Definierea și interpretarea națiunii moderne a rezultat întotdeauna din ecuația care a cuprins sensul etnic al acesteia și sensul ei politic și juridic. Din păcate, de cele mai multe ori, ideologizarea raportului stat – națiune a fost cea care a impietat asupra unei mai corecte înțelegeri a complexității fenomenului național și a formelor sale de manifestare. Identitatea culturală, profund exprimată prin limbă, a fost și este încă un atribut pertinent pentru diversele forme de aglutinare a comunităților etnice, în timp ce identitatea politică are ca plan de referință forma de organizare statală și modul de instituționalizare a puterii într-un anumit teritoriu. În sens plinar, națiunea modernă presupune prezența simultană a celor două tipuri de identitate, care trebuie să fie congruente și sincrone. Acest lucru este însă arareori documentat în istorie și, de aceea, prin ideologizare, discursul despre identitatea națională a fost mereu parazitat.

În cele ce urmează mă voi opri asupra relației limbă – identitate națională în cazul României celei de-a doua jumătăți a veacului al XIX-lea, nu însă înainte de a face câteva precizări de ordin istoric și conceptual, care să ilustreze situația pe care încerc să o analizez. Tensiunea creată de relația stat-națiune în interpretarea identității moderne poate fi astfel prezentată în cazul românesc: în limba engleză, termenul *națiune* este strâns asociat, adesea sinonim cu termenul *stat*, în timp ce în România, ca și în alte state din zona central-est-europeană, țări în care conștiința națională s-a format și dezvoltat înainte de dobândirea statalității moderne, diferența semantică între cei doi termeni este foarte puternică. În Franța, termenul *naționalitate*, în special când este folosit în documente oficiale,

semnifică *cetățenia*. În România, *cetățenia* și *naționalitatea* au fost și sunt încă percepute ca două lucruri diferite iar încercarea contopirii lor este privită ca o violare brutală a drepturilor omului. Dacă *naționalitatea* și *cetățenia* ar fi fost echivalente la noi în secolul al XIX-lea, mulți români ar fi trebuit să fie considerați maghiari, austrieci, ruși etc. Este inutil să spunem că întreaga istorie românească a veacului al XIX-lea a fost o luptă pentru afirmarea și prezervarea identității naționale, că nimic nu părea mai nepotrivit patrioților români decât identificarea dintre naționalitate și cetățenie între granițele existente atunci. Identitatea națională românească s-a născut aidoma altor identități naționale, și anume, pe baza unor solidarități. Acestea s-au realizat pe suportul unor nuclee de viață socială, cultural-lingvistică și politică având ca prim factor familia. Când solidaritățile organice (de jos), s-au „întâlnit” cu cele organizate (de sus), au apărut premisele unui liant social, în condițiile în care solidaritățile organizate au dat răspunsuri nevoilor solidarităților organice, le-au creat și satisfăcut aspirații, le-au îndrumat și controlat prin mecanismul statal avut la dispoziție. Identitatea modernă este strâns legată de afirmarea și dezvoltarea statului național, a unei limbi literare și a unor gramatici savante forjate de intelectuali, precum și de procesul de treptată secularizare a existenței umane. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, secularizarea este în plină ofensivă și preia sub control nu numai sfera publică, care se distanțează clar de biserică și teologie, ci și sfera vieții private. Liantul social devine acum ideea națională, ridicată la rang de valoare absolută. De aici și dificultatea imensă de a defini naționalismul într-un mod acceptabil pentru toți. El a fost în diferite opinii, pe rând sau simultan, doctrină, ideologie, artefact cultural, religie modernă ș.a.m.d.; el a fost „bun” sau „rău”, necesar sau inutil, progresist sau reacționar etc.

Pornind de la modul în care a fost înțeleasă și definită națiunea – aceasta merită, fără îndoială, o discuție aparte – *recte* ca rezultat al unui act de voință politică (națiunea civilă, cunoscutul caz francez) sau ca rezultantă etnolingvistică a unei întregi desfășurări istorice (națiunea „primordială”, organică etc., specifică centrului și estului european), cei care s-au ocupat de studiul naționalismului au preluat modelul și până astăzi se vorbește despre un naționalism politic sau cultural. Cel care a impus această distincție, la începutul secolului al XX-lea, cu cea mai mare autoritate este celebrul savant german Frederik Meinecke¹. Potrivit acestuia, cea mai înaltă formă a naționalismului consta într-o combinație de naționalism politic și cultural într-un stat absolut suveran și omogen cultural, *Nationalstaat*.

În ochii multor savanți și oameni politici din Occident, evoluțiile din zona central-est-europeană au conturat aproape în exclusivitate imaginea unui naționalism aparte, „rău” și violent, care macină fără conținere acest spațiu. S-a

¹ F. Meinecke, *Weltburgertum und Nationalstaat*, Berlin, 1907, p. 10-12.

creat, astfel, o dihotomie care a avut la bază și a alimentat teoria potrivit căreia acest areal geopolitic este, din punct de vedere politic și cultural, inferior. Cel mai bun exemplu în ceea ce privește subiectul abordat de noi îl constituie „dihotomia Hans Kohn”, preluată *ad literam* de o puzderie de istorici, sociologi, politologi etc., inspirați sau formați la școala lui. În ce constă aceasta: H. Kohn – influent autor al secolului trecut – susține că, în mod funciar, Europa a fost divizată de două tipuri, diametral opuse, de naționalism, unul aparținând vestului continentului iar celălalt centrului și estului acestuia. Naționalismul occidental a ambiționat spre o societate pluralistă și deschisă, în timp ce cel central-est-european a tins spre regimuri autoritare. Primul a fost produsul Iluminismului, „născut în generosul val de entuziasm pentru cauza umanității”, iar celălalt își are sorgintea în xenofobie, țintind spre scopuri „înguste, autocentrate și antagoniste”. Cel dintâi a vizat prezentul cu finalitățile sale politico-naționale iar celălalt s-a întors spre trecut, a fost lipsit de orizont politic, a fost visceral. Ca să rezumăm în câteva cuvinte, naționalismul occidental a fost „bun”, umanitar, progresist, în timp ce cel răsăritean a fost „rău”, patologic și caracteristic înapoiștilor. Ne întrebăm atunci, cum poate fi clasificat naționalismul italian, care a pactizat primul cu fascismul? Dar cel francez, înaintea primului război mondial? Dar cel irlandez, de ieri și de azi? Sunt atâtea astfel de întrebări de pus încât rezultă limpede că „dihotomia Hans Kohn” nu e răspunsul serios la cheștiune.

Cvasimajoritatea istoricilor români și nu numai plasează începuturile naționalismului românesc la sfârșitul secolului al XVIII-lea, fiind legat de activitatea românilor transilvăneni în vederea emancipării lor naționale. Eu consider (și voi încerca să argumentez în acest sens) că naționalismul românesc are, ca primă formă de manifestare, *nativismul*, manifestat în aceeași perioadă a sfârșitului de veac al XVIII-lea, pe fondul aceluiași curent cultural iluminist despre care se vorbește în cazul naționalismului occidental. Nativismul a acționat deopotrivă în Transilvania și în Principate: în primul caz, împotriva celor veniți mai târziu (maghiari, sași etc.) și percepuți ca atare, în cel de-al doilea, împotriva „grecilor”² percepuți ca reprezentanți ai puterii suzerane. Redeșteptarea națională românească are, deci, loc în context iluminist sub forma nativismului, manifestare prezentă până spre mijlocul veacului al XIX-lea. Să detaliem: identitatea națională românească s-a născut, firește, în contrast cu a populațiilor cu care românii au intrat în contact, prin sublinierea vechimii și a întâietății istorice în zonă. Un argument solid în acest sens a fost și latinitatea limbii vorbite de români, care a fost contextualizată politic. Pe de altă parte, nativismul românesc s-a combinat indubitabil cu elemente ale gândirii politice moderne, raționale, specifice epocii și Europei. „Vehicolul” și promotorul

² Prin „greci” se înțelegeau în epocă toți creștinii sud-dunăreni.

acestui proces a fost elita intelectuală, redusă numeric, dar influentă și animată de spirit modernizator, reformist. Iată de ce unii au discutat „cantitatea” și nu „calitatea” care a stat la baza afirmării identității naționale românești. Trebuie spus că, în deplinătatea sensului propriu al termenului – cel puțin așa cum este el conturat în literatura de specialitate –, naționalismul românesc se afirmă cu putere doar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sub forma etnonaționalismului, când el este certificat în actul politic al guvernării și administrării țării. Referindu-se la această realitate și la dimensiunea ei culturală și lingvistică, Nicolae Iorga afirma: „solidaritatea aceasta națională, care nu are un caracter material – căci nu suntem laolaltă pentru că este pentru toți același regim vamal, aceeași administrație, aceleași împrejurări de viață zi de zi, nu pentru acestea, ci pentru că același suflet ne însuflețește pe toți –, această solidaritate națională se reazimă pe cultivarea aceleiași literaturi, pe iubirea pentru aceiași poezie, pe cântarea aceluiși cântec”³. Vehicolul acestei spiritualități invocate de marele savant a fost limba. Limba română a fost aceea în care s-au definit marile viziuni ale independenței și unității naționale depline în perioada pe care o analizăm. Ca și întreaga societate românească, și limba cunoaște acum o serie de semnificative transformări în contextul afirmării unei identități naționale din ce în ce mai puternice: este adoptat alfabetul latin în deceniul șase al secolului al XIX-lea și, treptat, cuvintele de origine ne-latină sunt înlocuite cu neologisme din limbile romanice (franceza cu precădere). O interesantă statistică bazată pe analiza a 17.645 de cuvinte din *Dicționarul etimologiei daco-romane*, realizat de A. de Cihac⁴ în deceniul opt al secolului al XIX-lea este elocventă: 45,55% din cuvinte aveau o origine latină și romanică, 34,80% erau de origine slavă, 7,08% erau turcești, 6,23% grecești, 5,81% ungurești, 0,51% albaneze etc. O statistică similară, realizată pe baza *Dicționarului limbii române din trecut și de astăzi*, publicat, în 1931, de Ioan Aurel Candrea, ne arată următoarele date: 53,92% cuvinte de origine latină și romanică, 16,58% de origine slavă, 4,38% de origine turcă, 3,17% erau grecești, 3,14% ungurești, 1,89 % germane etc. Doar analizând aceste date ne dăm seama cu ușurință de procesul amplu al creșterii substanțiale a numărului cuvintelor de origine latină și romanică în defavoarea celor de altă origine, în special, slavă. Această evoluție – dorită de elita politică și culturală a vremii – a stat sub incidența afirmării depline a unei identități naționale puternice, care să ne deosebească funciar de vecinii slavi și să ne asocieze occidentului latin. Nu întâmplător, în deceniul nouă al secolului al XIX-lea, B. P. Hașdeu fondează societatea și revista „Românismul”, ca expresie a unui amplu program cu o conotație culturală și politică.

³ Nicolae Iorga, *O luptă literară*, Vol. I, București, Editura Minerva, 1979, p. 321

⁴ A. de Cihac, *Dictionnaire d'etymologie daco-romane*, Francfort, L. St. Goar, vol. I – 1870, vol. II – 1879.

În încheiere putem concluziona:

a. identitatea națională modernă este rezultatul unei subtile suprapunerii între proiectul politic și identitatea culturală;

b. nu există argumente de ordin „calitativ”, potrivit cărora să putem diferenția între identitatea națională occidentală și cea central-răsăriteană, putându-se invoca doar contextul cronotopic în analize de tip istoric;

c. limba joacă un rol central în afirmarea unei identități naționale de tip modern și, de aceea, ea a fost folosită ca un potențator constant al acesteia, inclusiv în cazul românesc din a doua jumătate a secolului al XIX-lea;

d. procesul modernizării a afectat nu numai structurile economico-sociale și cele politice, ci și limba vernaculară, „rafinată” acum și transformată în limbă literară de către elită, ca urmare a unui proiect politic;

e. nativismul și etnonaționalismul românesc au acordat un rol central limbii în procesul afirmării identității naționale în toată perioada modernă a istoriei României.

Language and Ethnic Identity. Romania's Case in the Second Half of the 19-th. Century

The present paper deals with the relationship between national identity and language in the Romanian case during the second half of the 19-th century. The author emphasises on how the modern national identity was established and which were the main political and cultural ingredients of this process. A key pillar of the Romanian national identity was the language and the paper analyses the main transformations of the language during the above-mentioned period. As a general conclusion the author underline the political project which directed the language evolution and transformation in the modern times.